

ETO: 821.511.141"20"

82.0

616-03

DOI: 10.19090/hk.2025.1.55-67

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MEDVE Zoltán

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Eszék, Horvátország

zmedve@ffos.hr

ORCID 0000-0001-8415-9497

BEKEZDÉSEK A BETEGSÉG NARRATÍVÁINAK ELMÉLETEIRŐL

Some paragraphs on the theories of illness-narratives

Beleške o teorijama narativa o bolesti

A dolgozat a betegség jelenségével, illetve a betegség irodalmi, filozófiai, társadalomtudományi szempontú feldolgozásával foglalkozik: igyekszik átfogó képet adni arról, hogyan vélekednek a betegség jelenségéről a különböző tudományterületeken, miként értelmezik a betegségről szóló narratívákat. Az irodalmi műveket, amelyekben a betegség bármilyen módon jelen van, érdemes szétválasztani betegségirodalomra és betegségtematizáló irodalomra. A betegségirodalom betegségbábrázolása jobb szó híján inkább eszköz, a betegségtematizáló irodalomban a betegség leginkább célként van jelen, maga a betegség szervezi a művet.

Kulcsszavak: elméletek a betegségnarratívákról, betegségirodalom, betegségtematizáló irodalom

A betegség fogalma, hasonlóan a fájdaloméhoz, relatív, jelentése nem rögzített – sokszor még orvosi értelemben sem –, amit biztosként gondolhatunk el, az leginkább talán a divergenciához, de a szóhoz tapadó minősítő jelleg miatt inkább a semleges *diversio* (eltérés) fogalmához kapcsolódik. Nyitott a kérdés, hogy a pontosan szintén meghatározhatatlan egészség fogalmától mekkora és milyen irányú eltérés esetében beszélhetünk betegségről. Az európai kultúra Platón nyomán (*Az állam*) elsősorban hiányként gondolja el: mindenekelőtt a fizikai egészség hiányát érti alatta, és a beteg-orvos egymást kiegészítő –

optimális esetben normalizáló¹ – kettőséről szól. Sőt, érezvén, hogy nem csak a fizikai betegség van hatással az emberre, Szókratész a morál segítségével szemléltet: „az igazságosság a lélek egészsége, az igazságtalanság a betegsége [...], ugyanaz a szerepük a lélek szempontjából, ami az egészségé és a betegsége a test szempontjából” (Platón 1984, 295). S már ez a Platón-idézet is valamennyire implikálja (amennyiben a féligazság – lásd Molière: *Képzelt beteg* – lenne a viszonyítási pont), hogy nem csak hiányról beszélhetünk a betegséggel kapcsolatban: a hiátus ellentettje ugyanis – jobb szó híján nevezük *surplus*-nak – szintén diverziót jelent az egészség(es)től. Nem a klasszikus mentális betegségekről van most szó (mint a *surplus* szervezőereje például M. de Sade, L. von Sacher-Masoch, G. Bataille könyveiben), az lényegét tekintve inkább a fizikális – választás lehetősége nélküli, „szerzett”, „kapott”, örökölt – betegségekhez tartozik, hanem Thomas de Quincey fogalmával élve az ún. „passzionátus” betegségekről,² amelyeknek nem kis hányada a fizikális betegség okozta fájdalom kezelésének következménye; elég talán de Quinceyre, Baudelaire-re vagy Csáth Gézára hivatkozunk. Az *addiktív diverziónak* két fő típusa ismeretes: az előbb említett, úgynevezett „következményes”, illetve a „választott”. A következményes addikció irodalmi megjelenése általában

¹ S itt természetesen, párhuzamosan a betegség fogalmával, felmerül a kérdés, hogy mit takar a normalitás fogalma, milyen keretek közt helyezhető el. S hogy a kérdés még bonyolultabb legyen, Mary Douglas a betegséggel és betegápolással, valamint a szent és tisztátalan fogalmival kapcsolatban írja: „Sziénai Szent Katalinról úgy tartják, hogy túlfűtött lelki állapotban – mikor az ápolat sebek hirtelen viszolygással töltötték el – keserűen vádolta magát. Mivel a józan higiénia összeegyeztethetetlen volt a könnyőreletességgel, szántsándékkal kiivott egy gennyel teli csészét. A tisztaságra vonatkozó szabályainkban – legyenek azok szigorúan betartottak vagy ránk erőszakoltak – semmi nincsen, amiből a szenny és a szentség bármilyen kapcsolata is következtethetnénk” (Douglas 1984, 7). Ugyanerről az eseményről egy hagiográfia a következőképpen számol be: többször megtörtént, hogy teste görcsbe merevedett, szemei lezártak, teste gyakran fölemelkedett a földről. „Történt egy napon, hogy amikor az általa ápolat seb [...] tisztogatásához fogott, hirtelen olyan dögletes bűz csapta meg az orrát – s nemcsak a seb romlása, hanem a sátán mesterkedése miatt is –, hogy egész gyomra fölkavarodott [...]; a véres gennyet egy pohárba gyűjtötte, majd [...] hirtelen megitta. És íme, gyomrának háborgása egy pillanat alatt megszűnt!” (Rajmund 1983, 97). Saját szempontjából mindkét következtetés logikus, holott ellentmondó: a szentségnek és tisztátalanságnak semmi köze egymáshoz Douglas szerint, illetve a tisztátalanság el-, illetve befogadása (legalább részben a sátán mesterkedése nyomán) lehet a szentség egyik ismertetőjele. Ugyanakkor mindkét esetben érvényes az a sokat idézett keleti mondás – és annak talán inverze is –, amely szerint amit nem bír el a lélek, átteszi a testre.

² Az alkoholfogyasztás – például a *fin de siècle* abszintkultusza –, ha kategóriákban akarunk gondolkodni, csak részben tartozik ide, lévén tudatmódosító hatása általában nem fizikai betegség okozta fájdalom kezelésére volt használatos.

önapológia, öngazolás, illetve az addikció elleni küzdelem leírásából áll, míg a választott – s itt természetesen nagy átfedések vannak a két kategória közt – a tudatmódosítás apológiája, illetve amennyiben nem önmagára, leggyakrabban a tudatmódosító szerek hatása alatt létrejött művekre irányul. Ugyanez a formális megközelítés a fizikai betegségek tematizálása esetében a klasszikus mintát követi: nincs „mi”, mint a járvánnyal foglalkozók esetében:³ a szövegek vagy egyes szám első személyben a szerző átélte tapasztalatokat írják le, vagy egyes szám harmadik személyben egy kívülálló betegségének leírása formájában jelennek meg.⁴

Nagyon kevés kivétellel, magától értetődően, a betegségirodalom mindkét fentebbi – fizikai és addiktív-mentális – típusa szorosan kapcsolódik a fájdalom és/vagy a halál, de leginkább a halálhoz vezető út – fogalmához. Lényegében e két fogalmon keresztül válik plasztikussá, még autentikusabbá és – sokszor csak imaginatív, empatív módon – verifikálhatóvá a betegséggel való foglal-

³ A pestis- és kolerajárványok idején játszódó jól ismert művek mellett (például G. Boccaccio: *Dekameron*, D. Defoe: *A londoni pestis*, A. Camus: *A pestis*, G. García Márquez: *Szerelmek a kolera idején* stb.) a legfrissebb magyar példa a Covid-járvány idején játszódó 2022-es Garaczi-regény, a *Wesztég*, illetve korábbi drámaaváltozata *Vesztég* címmel, vagy horvát részről Milko Valent Boccaccio *Dekameronjának* 2023-as újragondolása *Pjena za rušenje* ('Rombolás-hab') címmel. A járványokat tematizáló írások általában García Márquez-idézetet kölcsönözve az „[a]milyen hirtelen kezdődött, olyan hirtelen abba is maradt” [...]; „A kolerajárvány amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is tűnt” (García Márquez 1990, 47; 136) zárással fejezik be a „fabulálást”. Camus-nél: „[e]lmondhatjuk egyébként, hogy attól a pillanattól fogva, hogy a lakoságnak a legapróbb reménye lehetett, a pestis tulajdonképpen uralma véget ért. [...] Ezen a héten a grafikon úgy lezuhant, hogy az orvosbizottság meghallgatása után a megyefőnöki hivatal bejelentette, hogy a ragály megfékezettnek tekinthető” (Camus 1979, 473; 474).

⁴ Érdemes megjegyezni a sokszor a témát előhívó személyes érintettséget a betegségirodalomról szóló tanulmányokban is. Két példa, amelyek a vizsgálatunk területén – leginkább szintén személyes érintettségük miatt – alapműveknek számítanak: Arthur W. Frank *The wounded storyteller: body, illness, and ethics* című könyve, valamint Stella Bolaki tanulmánykötete *Illness as Many Narratives* címen, amelynek egyik legfontosabb forrása édesapja rákbetegsége volt. Frank személyes források alapján – s azt a nagyszámú mesélő miatt jogosan általános érvényre emelve – a betegségről szóló szövegeket párhuzamosan a beteg betegséggel való foglalkozása és gondolkodása alapján három típusra osztja: restitúálás, a dolgok helyreállítása: „ma beteg vagyok, de sem tegnap nem voltam, sem holnap nem leszek” (*restitution*); káosz, átláthatatlanság, a „mi is történik valójában” (*chaos*); keresés, kutatás a betegséggel kapcsolatban (*quest*). A restitúálás a betegséget átmeneti állapotnak tekintve megkísérli a moralitáson túltenni magát; a káosztörténeteket magába szippantja a betegség örvénye; a kutató-történetek elfogadják a betegség tényét és azt keresik, miként élhetnek vele együtt, esetleg hogyan fordíthatják hasznukra. A betegség egy olyan utazásra ad alkalmat, amely a betegség utáni kutatómunka küldetésévé válik (lásd Frank 1997, 115; Bolaki 2016, 5).

kozás. A betegségből adódó fájdalom, ha van, szubjektív módon meghosszabbítja, a halál pedig, szintén szubjektív módon, lerövidíti, „eutanizálja” a beteg szenvedéseit.⁵

Arra a kérdésre, hogy a betegség lehet-e poétikai eszköz, számos példát találunk a magyar irodalomban, de talán a legnagyobb mesélőnk, Jókai Mór regényei tükrözik ezt mesterien. Azt a hagyományos elméletet, hogy a betegség úgy van a beteg jellemére szabva, mint az ítélet a bűnözőre, a tizenkilencedik században új elképzelés váltotta fel, amely szerint a betegség kifejezi a beteg jellemét;⁶ a betegség lényegében az akaratból fakad. „Az akarat organikus testként tárja elénk magát – írja Schopenhauer Kierkegaard-hoz hasonlóan saját filozófiai fogalomköréből nem kilépve –, és a betegség annak jele, hogy maga az akarat beteg.” A gyulladás az egészséges akaraton múlik, amely – a keresztény vallások kísértés-fogalmával sokszor ellenkezőleg – akár „diktatori erőszakkal” is bekebelezi a beteg akarat lázadó erőit (Felszegi 2016, 257).

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Thomas de Quincey szkeptikusnak mondható: „beszélhetünk-e *gyengeségről* ott, ahol *fájdalom* enyhítéséről volt szó...” (de Quincey 1983, 14).⁷

⁵ Kierkegaard filozófiája ugyanakkor bonyolítja az egyszerűnek tűnő kérdést: a folyamatjelleget emelve ki a betegség és a halál kapcsán említi az egyik mindenki által ismert keresztény elgondolást, miszerint a halál éppen az élethez való átmenet pillanata, és – folytatja saját gondolatmenetével – nem a kétségbeesés, ellenkezőleg: „[a] kétségbeesés gyötrelme éppen az, hogy az ember nem tud meghalni. [...] Ezért a halálhoz vezető betegség nem más, mint képtelenség a meghalásra. [...] Ebben az értelemben tehát kétségbeesés a halálos betegség, az a gyötrelmes ellentmondás [...], hogy meghalunk [...] és mégsem halunk meg, a halált haljuk” (Kierkegaard 1993, 24–25).

⁶ Kísértetiesen hasonlít az annak idején népszerű Cesare Lombroso karakterológiájának alaptételéhez, amely szerint a bűnözőket a „degeneratív testi megjelenésük” alapján fel lehet ismerni. Bolyai Farkast és Széchenyit ennek alapján „lelkibeteg nagy szellemeknek” tartja (Lombroso é. n., 32–50). A taxonómiához mutat vonzalmat Robert Burton hatalmas munkája is, a melankólia betegségét és az egyén fizikai állapotát egymáshoz rendelő *The Anatomy of Melancholy* című 1621-es műve, amelyet impliciten majd Milbacher Róbert *Léleknyavalyák – „Avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* című „bűnregénye” is felhasznál.

⁷ Thomas de Quincey egyébként – mint azt könyve is mutatja – nem ért egyet Awisternek, a greenwichi kórház gyógyszerészének *Az ópium hatásáról* című könyvével, amelyben az ópium hatásának leírása a szerző szerint kontraproduktív. Thomas de Quincey ravasz, mert a teljes kontextusából kiemelt ellenérve: „...az ópium nem azért lett napi étrendem része, hogy élvezeteket szerezzek magamnak, hanem hogy a legrosszabb fájdalom enyhítsek” (de Quincey 1983, 21). Az ok-okozat itt megfordulna, ha nem tudnánk, hogy fájdalom enyhítésére kezdett el ópiummal élni.

A „terminális” halál, az exitus – jelentése közeli az exodushoz – természetéből adódóan megfogalmazhatatlan, még Nádas *Saját halála* sem lehet képes rá: ezt Esterházy már, Nádas pedig még nem tudta megírni – bár jelen esetben a „már” és a „még” jelentése nem válik el egymástól, mint oly sok nyelv esetében is nemegyszer bizonytalan a használata. A fájdalom – főleg saját magunknak – valahogy megfogalmazható ugyan, de mivel relatív, mindenki számára egyértelmű módon, ugyanazt jelentve, objektíven közölhetetlen.

Nem mondhatja azt valaki, hogy érti a fájdalom szó használatát, de nem tudja, hogy amit most érez, az fájdalom-e, mert akkor nem érti mégse a használatot. [...] Nagy különbség van aközött, hogy van-e fájdalomviselkedés vagy nincs, de ez nem jelenti azt, hogy a fájdalom semmi, de azt se, hogy valami. Csupán a grammatikából számúztuk, mert nem lehet állítani róla semmit...

– írja Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* privátnyelvvel foglalkozó részében (Wittgenstein 1998, 288. §; 304. §). Virginia Woolf egyrészt leszűkíti, konkretizálja, másrészt nagyobb, egy új nyelv szükségességének távlatába helyezi az elsősorban szerelemmel, féltékenységgel és az ezzel kapcsolatos versengéssel, „megküzdéssel” foglalkozó *On Being Ill* („A betegnek levésről”) című esszéjében nemcsak a fájdalommal, hanem a betegséggel kapcsolatos vizsgálódásának tárgyát is: „Nem csak új nyelvre van szükségünk [a betegségről szólván – MZ], egy primitívebbre, szenzuálisabbra, obszcénebbre – de a szenvedélyek, indulatok új hierarchiájára is...” (Woolf 2012, 42–43).⁸

⁸ Nem új igény a valóság és a nyelv újragondolása, szinte minden „világeltörésben” megjelenik: az újabb irodalomban már Gertrude Steintől (*Rose is a rose is a rose is a rose*) kezdve Parti Nagy Lajos szinte minden szövegén, Domonkos Istvánon (*Kormányeltörésben*) és Garaczi Lászlón („...a valóság indexel, beelőz. [...] nem új nyelvet kell kitalálni, hanem új valóságot...” [Garaczi 2005, 86]), a horvát Ivan Raosig („gastarbeiter”-nyelv), Edo Popovićig („Ha valami újat akarsz mondani vagy írni, egy új nyelvet kell kitalálnod, amely teljesen különbözik az összes eddig ismert nyelvtől” [Popović 2002, 9]) és a Gertrude Steinhez visszatérő Ivana Sajkóig (*Rose is a rose is a rose is a rose*). Az európai nyelvek némelyike ugyanakkor ismeri a magyar „betegség” árnyaltabb jelentésváltozatait: a holt nyelvek közül latinban *morbis* a betegség, amelyben nem nehéz felfedezni a *mors* (halál) szót, ugyanakkor a beteg személyre ettől teljesen eltérő szót – *ager* – használ, amelynek *agerum* változata kint, fizikai fájdalmat, de lelki bánatot is jelent. A(z ó)görög tíznél több szót, illetve szóváltozatot tud alkalmazni a betegség különböző fogalmaira, sőt, külön kifejezéssel (*ασθένεια του ανθρώπου*) jelöli az emberi betegséget. Az angol különbséget tesz a betegségek súlyossága, illetve milyensége közt: *illness*, *sickness*, *disease* közül csak az első kettő töve – *ill*, *sick* – jelöli a beteget; illetve a fájdalom (*pain*) és a fájni (*to hurt*) szavak közt semmiféle etimológiai összefüggés nincs, mintha az egyik létezne a másik nélkül. A németben a betegséggel kapcsolatos szavak lefedik mind a három nemet: a betegség – *die Krankheit* – nőnemű; a fájdalom és szenvedés, ►

Thomas de Quincey a kizárólag tudatmódosítás miatt kábítószerhez fordulókat „passzionátus” fogyasztóknak nevezi, a 19. század első felében számuk „hatalmasra szökött [...], nagy gonddal [...] jár, hogy ezeket [...] meg tudják különböztetni azoktól, akik öngyilkosság céljából vásárolják e szert” (de Quincey 1983, 15). Baudelaire *A mesterséges mennyországok* című írásában de Quinceyre hivatkozva szociális érzékenységet mutatva ír a „passzionátus” fogyasztás okáról: „[a] gyári munkások számára az ópium olcsó gyönyörűség, mivel a bérek csökkenése miatt [...] a szesz italok költséges dorbézolássá válhatnak” (Baudelaire 1990, 63). A „passzionátus” addiktív betegségek vagy „önigazoló”, vagy „élménybeszámoló” típusúak⁹ – esetleg a kettő keveredése –, de még az önigazoló elbeszéléseknek az esetében is a szerző sokszor túlzottan extrovertálttá válik, „kilép” önmagából, az olvasó számára imagináriusan, saját maga számára ténylegesen kitágítja és sokszor imaginárius, transzcendens entitásokkal népesíti be a számára túlságosan is szűk lehetőségeket nyújtó világot (Th. de Quincey, Ch. Baudelaire, A. Huxleytől *Az észlelés kapui*, C. Castaneda könyvei, H. Hesse *A pusztai farkasa* s feltételesen és részben – mivel a szerző introspekciójáról van szó – talán idesorolható József Attila *Szabad ötletek jegyzéke* is stb.).¹⁰ A fentihez közeli típus az ún. pszichologizáló szöveg, amelyben

- a betegeskedés/betegnek lenni egyik szava – *das Leiden* – semleges nemű, a másik, amely egyértelműen a fájdalmat jelenti – *der Schmerz* – hímnemű. Mintha a betegség elsősorban női természetű volna, a fájdalom mint szenvedés mintha a mindenkit válogatás nélkül magával ragadó haláltáncot asszociálná, a fájdalomra leggyakrabban használt szó pedig mintha a férfiakra lenne jellemző. Az oroszban a némethez hasonlóan a betegség – *болезнь* – nőnemű, s a fájdalom – *боль* – szintén nőnemű szóról fakad egy töről, akárcsak a horvát vagy szerb *bolest* és *bol*. Constant Natson tanulmányát idézve írja Clarke az indoeurópai nyelvekben nyelvi-
leg is – ám nem törvénytörően – tetten érhető nemek és betegségek kapcsolatáról Európára érvényesen: a nők gyakrabban számolnak be betegségről, mint a férfiak, mivel kulturálisan elfogadhatóbb, hogy betegek legyenek; a betegszerep kompatibilisebb a nők egyéb felelősség szerepével; gyakrabban betegek, mint a férfiak, mivel a számukra „kiosztott” társadalmi szerepek nagyobb stresszel járnak (lásd Clarke 1983, 62).

⁹ Részben önigazoló, de többségében élménybeszámoló Thomas de Quincey írása; részben élménybeszámoló, de többségében önigazoló Baudelaire-könyve: „[m]ert az ember olyan kiváltságos lény, aki – akárcsak valamilyen félelmetes hatású kábítószerrel – még a fájdalomból, a szerencsétlenségből és a sorscsapásokból is képes újfajta és kifinomult élvezeteket meríteni” (Baudelaire 1990, 8). Önmagától távolítja – de ugyanakkor lehetőségként mutatja fel – de Quincey önfelmentését: „[n]em a bűnös és renyhe gyönyörűség keresése volt az oka, amiért élni kezdett az ópiummal, hanem egyszerűen az, hogy enyhítse a rendszeres éhezés okozta kínzó gyomorbántalmait” (Baudelaire 1990, 8; 66). Csáth Géza esete mindenki előtt jól ismert.

¹⁰ A realistól eltérő, de alapvetően nem „passzionátus”, addiktív betegségek egyéb műfajai (s a könnyebb, „szórakoztató” irodalomban a betegséggel kapcsolatban mindenekelőtt a horror műfaja jöhet számításba) szintén az expanzióhoz fordulnak. Párhuzam fedezhető fel az addikciós ►

a főszereplő leggyakrabban tisztában van a realitással, csak nem fogadja el, s éppen ezért betegesen „monomániás”, mint például Dosztojevszkij legtöbb hőse, de Tolsztoj és Gogol műveiben is megjelenik (például *Ivan Iljics halála*, *Kreutzer-szonáta*, *A köpönyeg*). Természetesen Dosztojevszkij szereplői állnak legközelebb a laikus gyónás és pszichoanalízis irodalmi toposzához – csak nála nem a gyógyulást szolgálja, hanem a betegség verbalizálását. A betegség, illetve a *diversio* – Kosztolányival szólva – mint „verstárgy” talán Thomas Mann-nál jelenik meg a legpragmatikusabban: a fizikai és a mentális betegség nála hol egymástól elkülönítve (egyik részről a *Varázshegy*,¹¹ a másikról egy teljes generáció „hanyatlása” *A Buddenbrook házban*), de leginkább talán egymást erősítve jelenik meg (*Doktor Faustus*, *Halál Velencében*, *A halál*).¹²

A fizikai betegséget vagy „kibeszéli” a beteg, vagy hallgat róla, harmadik lehetősége nincs. Az irodalom nyilvánvalóan az előző lehetőséggel él, a kérdés a narratíva milyensége. A fizikai betegségben szenvedő általában az írás extrovertált jellegén belül introvertálttá válik, a számára tág, lehetőségekkel teli világ – mert csak korlátozottan lehet részese – általában beszűkül, s az egyetlen témája a betegség maga. Ugyanakkor Kulcsár-Szabó Zoltán szerint – ami szintén lehetséges, de – ahogy írja is –, csak esztétikai szempontból: „...a nyelv, különösen az irodalmi nyelv a betegség kompenzációjának, a fájdalom csillapításának ígéretét hordozza magában [...] az esztétikai gyönyör által, amelyben részesít”¹³ (Kulcsár-Szabó 2022, 113). Ugyanakkor a tanulmánykötet – *Irodalom*

- irodalmi szövegek és a horror szakrális-possessiók változata közt (a Grimm testvérek egyes meséi; E. A. Poe és S. King egyes írásai, H. P. Lovecraft művei, A. Bierce novellái, de leginkább talán R. Polanski *Rosemary's Baby* és W. Friedkin *The Exorcist* című filmjei, mely utóbbit a katolikus egyház is „szentesített, kanonizált”). A külső vagy belső transzcendens erők – a műfaj szabályaiból következően elrettentő – működésének tapasztalása és ennek leírása adja a művészileg sem érdektelen, de mindenképpen figyelemre méltó „minőségi” horror, azaz a „szent borzalom” esszenciáját. A praktikum szempontjából S. King a műfaj lényegét abban látja, hogy „a horror segít megbirkózni azokkal a tényleges rettenetekkel [...], amelyekből épp elég van a világban” (King 1986, 27).

¹¹ Susan Sontag észrevétele, hogy a regényben mindenki magával hordja a röntgenfelvételt mint betegségének bizonyítékát és látható vetületét (Sontag 1983, 16).

¹² A novella hőse még arisztokratikusan nyilatkozik a halálról, amelynek pontosan meghatározott időben kell érkeznie: „A halál valami polgárit és közönségeset hozhat magával” (Mann 1968, 68).

¹³ Ennek ellentmondani látszik többek közt Babits Mihály (különösen Poe *A kút és az inga* című elbeszélését idéző) *Gondolatok az ólomgömb alatt* című írása, illetve Kosztolányi Dezső, Dsida Jenő, Szabó Lőrinc, Ady Endre (különösen a *Kocsi-út az éjszakában* című verse), Németh László betegségsszövegei. A magyar irodalomban Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című regénye tűnik az egyetlen igazi kivételnek.

és betegség – egy másik írásában a következőt olvashatjuk V. Woolf *On Being Ill* című írásával kapcsolatban: „[a] betegség irodalmi polgárjogra emelkedésnek útjában [...] alapvető nehézség áll, mégghozzá [...] a »nyelv szegénysége«” (Lőrincz 2022, 138). A kijelentés kissé túlzónak tűnik, mivel a betegség nem egyenlő a fájdalommal, amire az állítás viszont igaz. Ezenkívül ahogy azt Smid Róbert szintén ugyanebben a kötetben Parti Nagy *Létfűjének* Dumpf-verseiről idézi Balogh Gergőt: „Dumpf elsősorban nem alakjának tematikus megjelenítéséhez kötődik, hanem a nyelv grammatikai és tropológiai működéséhez...” (Smid 2022, 258). A nyelv működése természetesen nem egyenlő a nyelvvel, ám a betegség sem egyenlő a test működésével, s többek közt éppen ennek felismerésében érhető tetten Parti Nagy Dumpf-verseinek egyedülállósága.

Susan Sontag *Az AIDS és metaforái* című könyvében lényegében folytatja azt a vizsgálatot, amit *A betegség mint metafora* címűben kezdett el: a koronként fő jellemző betegségek (TBC, rák, AIDS stb.) metaforizálása ellen érvel – a metafora használatával ezen betegségek ugyanis még inkább tabuként jelennek meg –, s a betegségek társadalmi elfogadásáról, illetve el nem fogadásáról szólva kritizálja azt a nézetet a betegségről, amely szerint betegségről maga a beteg tehet, azaz mint büntetést tünteti fel (lásd Sontag 1983, 1990). „A rák neve is mágikus erejű” – írja (Sontag 1983, 8), s a metaforizációval kapcsolatban Lucretiust idézi, aki szerint az őselemek nem mind táplálják a testet, az elme és a lélek csak részei az ember testének – tehát még a harmónia elnevezést is el kell vetni, hiszen azt a Helicon csúcsáról a zenészek hozták; a lélek anyagi természetű, így mulandó (lásd Lucretius 1957 III., 124–135). Saját maga a betegség metaforizációjával kapcsolatban következetesen azon a véleményen van, hogy: „a betegség nem metafora, és a betegséghez való emberi viszony legigazabb változata – egyben a betegség elviselésének legegészségesebb módja is – az, amely leginkább meg van tisztítva a metaforikus gondolkodás elemeitől” (Sontag 1983, 5). Ehhez a gondolathoz szinte megkerülhetetlenül két magyar betegségekönyv asszociálódik: Esterházy Péter *Hasnyálmirigynaplója*, amelyben néhol nevének nevezi betegségét, de leginkább „domesztikálja”, familiárisá teszi: „szegény kicsim, hasnyálka,¹⁴ Mucinger”, illetve Devecseri Gábor

¹⁴ A napló – és a betegség – végén már annyira „telített” volt az állapotával, hogy a bejegyzések rövidülésével párhuzamosan a hasnyálkát az utolsó három oldalon H-val rövidítette. A napló forma egyébként jellemzően végigkíséri a betegségirodalom egyes szám első személyű elbeszéléseit Th. Mann *A halál* című novellájától kezdve Esterházy könyvének kívül a kortárs irodalomban lényegében Eörsi és Nádas könyve is naplószerű, illetve a horvát irodalomban Kuzmanović *Zapiski o vlastitom umiranju* ('Feljegyzések a saját haldoklásomról') című prózája már túl vagy még innen van a szépirodalmon: dokumentumregény.

A haszfelmetszés előnyei című írása, amelyben a szerző le sem írja a „rák” szót. Irodalomba ágyazott betegség Devecseri, betegségbe ágyazott irodalom Esterházy könyve.

A sontagi–lucretiusi betegségfogalom metaforanélkülisége, társadalmilag leginkább tettettet, de mégis elfogadott volta az első olyan, a műfaj történetében fordulópontot jelölő s épp egy beteg emberről szóló európai regényben, a *Don Quijoté*-ben jelentkezik, amelyben a betegség „tisza” formája kap irányító szerepet. Nagy ugrással a betegséggel foglalkozó szépirodalom a már említett *fin de siècle*-ben tűnik fel látványosan újra, a „passzionátus” betegség mellett a fizikai betegség is, hogy majd a kortárs magyar és horvát irodalom már csak mennyiségi mutatók alapján is egyik „kiemelt” témája legyen. Logikusnak az tűnne, ha a mentális betegségek – nem csak az addiktívek – adnák az irodalmi feldolgozások elsődleges témáját, mivel ez az embert mint komplex, bonyolult lényt okkupálja, mégis leginkább a fizikai betegségek jelennek meg központi témaként a „céltudatosabb”, sokkal inkább egy irányba mutató, általában „szűzsésíthető” újabb művekben.

Azon az irodalmon belül, amelyben a betegség implicit vagy explicit módon megjelenik, a betegségirodalom és a betegségtematizáló irodalom fogalmait érdemes szétválasztani. A betegségirodalom betegségábrázolása jobb szó híján inkább eszköz, abban az értelemben, ahogyan az irodalom eszköze a nyelv; a betegségtematizáló irodalomban a betegség leginkább célként van jelen, szervezi a művet.¹⁵ Hogy a jelek peirci felosztásához forduljunk segítségül, a betegségirodalom a szimbólum és az index között helyezkedik el, erősebben húzva a szimbólum felé, míg a betegségtematizáló irodalom az ikon és az index között találja meg a helyét, ez utóbbihoz közelítve. Más hasonlattal élve a két kategória különbsége megmutatkozik a komikum sajátosságaiban is: a betegségirodalom kategóriája hasonló a komikum általános, nem szegmentált jellegéhez a betegségtematizáló irodalom hasonlóságot mutat Bergson elgondolásával a nyelvi komikumról, amely szerint a nyelvi komikumnak két fajtáját lehet megkülönböztetni: a nyelv kifejezte, illetve a nyelv teremtette komikumot (lásd Bergson 1986, 99). Mindkettő esetleges, legtöbbször „lefordíthatatlan”, az egyik a nyelvből magából – esetünkben a létből, a „világállapotból” – következik, a második izoláltan, individuumokra lebontva jelentkezik, s a hapax legomenonokhoz hasonlóan szinte kizárólag csak a saját kontextusában, illetve az ahhoz nagyon hasonló kontextusban értelmezhető. Konkrét példák alapján:

¹⁵ Természetesen itt is érvényes lehet az előbbi hasonlat, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy a nyelv kizárólag célként való értelmezése az irodalomban legtöbbször zsákutca.

a betegségirodalomhoz tartozónak gondolom többek közt Huysmans könyveit, elsősorban *A különcöt*, ahol az érzékek végtelenségig történő kifinomulása jelenti a hanyatlást, idetartozna részben Tolsztoj *Kreutzer-szonáta* című elbeszélése – a gyilkossághoz vezető érzékiség, illetve ennek hiánya, a zene mint érzéki csábítás, akárcsak Kierkegaard-nál – és az úgynevezett könnyű irodalomból Sűskind *Parfümjét*, amelyben gyilkosságokon keresztül halad a főhős az érzékiség egy fajtájának, a tökéletes, legkifinomultabb illat megtalálása felé vezető úton. A legadekvátabb példa erre a típusra talán Thomas Mann *A Buddenbrook háza*, illetve Dosztojevszkij szépirodalmi munkásságának többsége, de megjelenik már Puskinnál az *Anyegin*ben és Goncsarovnál az *Oblomov*ban is a „fölösleges ember” képében. A könyv különböző síkjait koherens egészként tekintve bizonyos szempontból nem áll messze a betegségirodalomtól Bulgakov *A Mester és Margaritája* sem.¹⁶ A betegségirodalomban megjelenhet konkrét betegség – mint például Thomas Mann *A varázshegyében* –, ám a regény nem tematizálja azt, hanem ahhoz mint az emberi élet egy akár természetesnek is vehető, nemegyszer átmeneti állapotához fordul. Ez alapján idesorolható Italo Svevo *Zeno tudata* című regénye is, amely ugyan mindenekelőtt a pszichológia, illetve a pszichoanalízis görbe tükre, de épp emiatt kontextusa viszonylagos szűkösségét – amely nagy vonalakban lefedi egy átlagember életének állomásait – általánossá emeli: a (dohányzás)függőség(é)ről, az ap(j)áról, a feleség(é)ről, a szerető(jé)ről, munká(já)ról.

Jelen esetben a „műfaj” másik típusával fogunk behatóbban foglalkozni: a betegségtematizáló irodalommal. Itt a néven nevezett vagy meg sem nevezett betegség adja a mű szűzségét: ebből a szempontból nincs vagy csak árnyalatnyi különbség van a művek között. Az előbbi és ezen típusú alkotások esetében is nyilvánvalóan az egészség, az egészségesnek gondolt, és a betegség, a betegségnak gondolt áll egymással szemben, néha egymás mellett – de a dichotómia minden esetben impliciten vagy expliciten jelen van, ha másképp nem, a befogadó fejében.¹⁷ Betegség nincs egészség, egészség nincs betegség nélkül, legalábbis nem értelmezhető. A jó sincs rossz nélkül, a szép sincs csúnya nélkül – a lényegi különbség a kétfajta kettősség között abban van, hogy míg az etikai és esztétikai kategóriák relatívak vagy könnyen relativizálhatók, a betegségnak és

¹⁶ Nagy valószínűséggel nem véletlen, hogy itt az orosz írók dominálnak: a pravoszlávia szigorú hierarchiája és „könyörtelen” dogmatikája a mai napig erősen meghatározza gondolkodásmódjukat.

¹⁷ *Ad absurdum* kérdéses lehet az is, hogy melyik volt előbb: a betegség vagy az egészség. Nem *ad absurdum* kérdés viszont, hogy a betegség és az egészség mihez viszonyítva nevezhető betegségnak, illetve egészségnak. Ez utóbbi a narrációra vetítve az ironia kitűnő táptalaja lehet.

egészségnek, ha tényleg jelen vannak, legfeljebb fokozatai léteznek. A betegség, és így az egészség is – hasonlóan Wittgenstein privát nyelvéhez, ahol a fájdalom nem érzékeltethető a másik számára – minden esetben szubjektivitást hordoz magában, végső esetben akár tettetésig is elmenő szubjektivitást. Az elsőre példaként Tolsztoj *Ivan Iljics halála* című elbeszélése lehet autentikus példa, amely Ivan Iljics halálával kezdődik, s retrospektívan írja le a halálhoz vezető utat. Tolsztoj a betegséggel kapcsolatban szinte mindent lebegtet, sokkal inkább Ivan Iljics környezetéről, „önsorsrontásáról” van szó, semmint egy tényleges, diagnosztizálható betegségről.¹⁸ „Egészséges”, normális körülmények közt a magáról azt állítót, hogy beteg, nem szokás figyelmen kívül hagyni, mivel a hosszas és ellenőrizhetetlen „tünetek” miatt, amelyek sokszor csak tettetettek,¹⁹ a „beteg” a környezetére hárítja a felelősséget. Mindezen túl a betegségre történő hivatkozásnak jelen esetben (regény)technikai okai is lehetnek, a „[b]eteg vagyok. Semmi kétség”²⁰ kijelentés több szerepet is betölt Velikić *Orosz ablak* című regényében (Velikić 2007, 9); a beteg karmester egyrészt valószínűleg ténylegesen az öregedéssel járó betegségektől szenved (amennyiben egy természetes folyamattal járó egészségromlás valóban betegség), másrészt indok az ápolására, harmadrészt pedig regénytechnikai fogás, mivel a főszereplő Rudi regényvégi utazása alkalmából vásárolt könyv idegfeszültségről szóló része rövidre zárja a kört: a Velikić-regény két kezdő mondatára utal vissza.²¹

Irodalom

- Baudelaire, Charles. 1990. *A mesterséges mennyországok*. Ford. Hárs Ernő. Budapest: Gondolat.
- Bergson, Henri. 1986. *A nevetés*. Ford. Szávai Nándor. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bolaki, Stella. 2016. *Illness as Many Narratives*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

¹⁸ „– Uraim! – kiáltott fel hirtelen – Ivan Iljics meghalt.” – „Ivan Iljics élete egyszerű, mindennapi és iszonyú volt.” – „Valamennyien egészségesek voltak. Mert azt igazán nem lehetett betegséggnek nevezni, hogy Ivan Iljics néha arra panaszkodott, hogy rossz a szája íze és a hasa bal oldalában valamit érez.” – „Ez az érzés fokozatosan erősödött...” – „Beszívta a levegőt, a sóhajtas közepén elakadt, kinyújtózott és meghalt” (Tolsztoj 1984).

¹⁹ Például Molière *Képzelt betegek*.

²⁰ A fordító neve nélkül szereplő idézetek a dolgozat szerzőjének fordításai. A magyarul megjelent fordításban: „[b]eteg ember vagyok. Nem vitás” (Velikić 2009, 7).

²¹ A dolgozatot két részletben közöljük, a második rész a kortárs magyar és a horvát irodalom betegséggel foglalkozó alkotásait vizsgálja.

- Camus, Albert. 1979. A pestis. In *Regények és elbeszélések*. Ford. Győry János. 239–506. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Clarke, Juane N. 1983. Sexizm, feminizm and medicalism: a decade review of literature on gender and illness. *Sociology of Health and Illness* 5 (1): 62–82.
- Douglas, Mary. 1984. Ritual Uncleaness. In *Purity and Danger*. 7–29. London and New York: Routledge.
- Felszegi Sára. 2016. A betegség, mint poétikai eszköz a magyar irodalomban. *Caleidoscope*, 7 (13): 251–261.
- Frank, Arthur W. 1997. *The Wounded Storyteller: Body, Illness, and Ethics*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Garaczi László. 2005. Kemény kurzus. In *Gyarmati nő*. 84–89. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- García Márquez, Gabriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.
- Kierkegaard, Søren. 1993. *A halálos betegség*. Ford. Rác Péter. Budapest: Göncöl Kiadó.
- King, Stephen. 1986. *Dance Macabre: The Anatomy of Horror*. London: Futura.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 2022. Fájdalom. In *Irodalom és betegség: A betegség irodalmi és nyelvvelméleti reprezentációi*, szerk. Balogh Gergő – Pataki Viktor. 91–130. Budapest: FISZ.
- Lombroso, Cesare. é. n. *Lángész és örültség*. Budapest: A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó-Vállalat.
- Lőrincz Csongor. 2022. Nyelv, fájdalom, idő: Irodalmi patho-gráfiák és patho-lógiák. In *Irodalom és betegség: A betegség irodalmi és nyelvvelméleti reprezentációi*, szerk. Balogh Gergő – Pataki Viktor. 131–185. Budapest: FISZ.
- Lucretius, Titus. 1957. *A természetéről*. Ford. Tóth Béla. titus-lucretius-carus-a-termeszetről-de-rerum-natura-pdf_compress.pdf (2023. szept. 20.)
- Mann, Thomas. 1968. A halál. In *Elbeszélések. Fiorenza*. Ford. Lányi Viktor. 65–73. Budapest: Magyar Helikon.
- Platón. 1984. Az állam. In *Platón Összes Művei II*. Ford. Szabó Miklós. 5–710. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Popović, Edo. 2002. Čovjek koji je ubio vlastitu sjenu. In *Ponoćni boogie*. 7–19. Zagreb: Meandar.
- de Quincey, Thomas. 1983. *Egy angol ópiumevő vallomásai*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Rajmund, Capuai Boldog. 1983. *Sziennai Szent Katalin élete: Legenda maior*. Ford. Diós István. Budapest: Szent István Társulat.
- Smid Róbert. 2022. Az írásneurózis és a betegség enigmája Gerőcs Péter *A betegség háza* című regényében. In *Irodalom és betegség: A betegség irodalmi és nyelvvelméleti reprezentációi*, szerk. Balogh Gergő – Pataki Viktor. 257–268. Budapest: FISZ.
- Sontag, Susan. 1983. *A betegség mint metafora*. Ford. Lugosi László. Budapest: Európa.

- Sontag, Susan. 1990. *Az AIDS és metaforái*. Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest: Európa.
- Tolsztoj, Lev. 1984. Ivan Iljics halála. In *Ivan Iljics halála*. Ford. Szöllősy Klára. 65–134. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Velikić, Dragan. 2007. *Ruski prozor: Roman-omnibus*. Beograd: Laguna.
- Velikić, Dragan. 2009. *Orosz ablak: Omnibuszregény*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Wittgenstein, Ludwig. 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz.
- Woolf, Virginia. 2012. *On Being Ill*. Middletown: Wesleyan University Press.

SOME PARAGRAPHS ON THE THEORIES OF ILLNESS-NARRATIVES

The first part of this work deals with the phenomenon of illness and its literary, philosophical and social treatment: author attempts to provide a comprehensive picture of how the phenomenon of illness is perceived in different scientific fields and how narratives about illness are interpreted. Within the broad category of literature about illness it is worth distinguishing between literature about illness and, illness-thematizing literature. The depiction of illness in literature about illness is, for lack of a better word, a medium; in illness-thematizing literature, illness is mostly present as a special goal: illness organizes the work.

Keywords: ideas on the narratives about illness, literature about illness, illness-thematizing literature

BELEŠKE O TEORIJAMA NARATIVA O BOLESTI

Prvi deo rada bavi se fenomenom bolesti i njenim tretmanom iz književne, filozofske i društveno-naučne perspektive. On nastoji da pruži sveobuhvatnu sliku o tome kako se fenomen bolesti posmatra u različitim naučnim oblastima i kako se tumače narativi o bolesti. Književna dela u kojima je bolest prisutna na bilo koji način mogu se podeliti na književnost o bolesti i književnost koja tematizuje bolest. Prikaz bolesti u književnosti o bolesti je, u nedostatku bolje reči, sredstvo; u književnosti koja tematizuje bolest, bolest je uglavnom prisutna kao poseban cilj: sama bolest organizuje delo.

Ključne reči: teorije narativa o bolesti, književnost o bolesti i književnost koja tematizuje bolest